

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.10, No. 19
Spring & Summer 2021

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Negative Theology in the Field of Ontology of Divine Attributes in the Thought of Sheikh Sadough and Saadia Gaun Judei

Mohammad Akbari¹

Mohammad Ali Ismaili²

Abstract

The theory of "negative theology" is considered as an important and popular theory in the field of theology, along with views such as "symbolic language theory", "verbal sharing", "spiritual sharing" and "allegorical theology". The ontological field of divine attributes in the thought of Abu Ja'far Muhammad ibn Ali ibn Husayn ibn Musa ibn Babawiyah Qomi known as "Sheikh Saduq" (301-381 AH) is a famous Imami thinker and Saadia ibn Yusuf Gawon known as "Saadia ibn Yusuf Fayumi" (883-943 AD). The present study used a descriptive-analytical method to rationally analyze these two perspectives. According to these two personalities, the theory of the multiplicity of attributes on the divine essence is not correct in the

¹- Assistant Professor of the Holy Quran University of Sciences and Education
M.313akbari@gmail.com

²- Researcher at Al-Mustafa International Research Institute and PhD student in Philosophy, Al-Mustafa International University, corresponding author
mali.esm91@yahoo.com

Received: 26/05/2020

Reviewed: 18/09/2020

Revised: 22/12/2020

Accepted: 30/01/2021

light of the simplicity and incompatibility of the divine essence. Sa'diya proposed the theory of negative imagery as evidence of the attributes of life, while Sheikh Saduq proposed this theory with the motive of justifying the theory of the objectivity of attributes with the divine essence. According to the findings of the present study, "neglect of the components of the theory of objectivity", "internal incompatibility of the theory of representation" and "the need for proof versus perfection" are the most important harms of these two views.

Keywords: Negative Theology, Ontology of Attributes, Positive Theology, Sheikh Saduq, Sadia Gaun.

Problem Statement

The theory of negative theology, which expresses the negative imagery of positive attributes in three areas of existence, epistemology and language, has long been discussed among thinkers in the field of theology, its roots can be found in the words of Plato and Aristotle (Wolfson, 1387, pp. 91-92) and according to Abu Rihan Biruni is also accepted by the Sabeans (Abu Rihan Biruni, 2007, p. 244). As well-known thinkers in the field of Abrahamic religions have accepted it, among its followers can be in the field of Jewish theology to Saadia bin Yusuf Gaun Juda (Saadia, 1880 AD, p. 85), Dawood bin Marwan Raqi Jew (Wolfson, 1387, p. 24; Dan Cohen Sherbak), 1383, p. 68), Musa Ibn Maimon Ibn Obaidullah Qurtubi, a Jew (Ibn Maimon, 1972, p. 115), and in the field of Christian theology to Plotinus (Plotinus, 1987, vol. 2, pp. 681 and 752), Yamblichus (Copleston, 1375), p. Lycaeus (Capplestone, 1375, vol. 1, pp. 550-551), and in the field of Islamic theology to the trust of Islam Klini (Klini, 1388, vol. 1, p. 112), Sheikh Saduq (Saduq, Al-Tawhid, 1398 AH, p. 148), Mullah Jabali Tabrizi (Ashtiani, 1378, vol. 1, pp. 248-249) and Judge Saeed Qomi (Judge Saeed, 2007, vol. 2, p. 466).

In the meantime, Saadia ibn Yusuf Ga'un, known as "Saadia ibn Yusuf Fayumi" (943-943 AD), was one of the first Jewish philosophers to have a special place in Jewish theology, and in his book, *The Book of Trusts and Beliefs*, written in Arabic-Hebrew. Influenced by Islamic theology, especially Mu'tazilite theology, has proposed the theory of negative theology. As Abu Ja'far Muhammad ibn Ali ibn Husayn ibn Musa ibn Ibn Babawiyah Qomi known as "Sheikh Saduq" (306-381 AH) is one of the most famous Imami thinkers during the absence of the minor and one of the greatest Shiite narrators and jurists and among the Imamiyya thinkers, one of the pioneers and founders of the rulers. The present study uses a descriptive-analytical method to analyze negative theology in the minds of these two prominent figures in Jewish theology and Imami theology, and tries to answer the following questions:

1. What are the components and areas of negative theology?
2. What is the interpretation and justification of negative theology in the thought of Sadia Gaun?

3. What is the interpretation and justification of negative theology in the thought of Sheikh Saduq?
4. How do you compare and evaluate these two perspectives?

Method

The present study used a descriptive-analytical method to rationally analyze these two perspectives. It also uses the library method to collect information.

Findings and Results

1. "Critique of the theory of redundancy" and "negation of the attributes of proof as positive facts" are among the commonalities between these two views. Their main difference is that on the one hand, Saadiyah has proposed the theory of negative imagery of the attributes of life, but Sheikh Saduq has presented it in all the inherent proofs; On the other hand, Sheikh Saduq's motive for proposing this theory is to justify the theory of the objectivity of attributes with the divine essence, unlike Saadiya, whose motive is to justify the proven attributes in religious culture.
2. The main problem of Jewish thinkers is that they consider the views to be limited to the two views of abundance and representation, and since they considered the former to have many limitations, it is necessary to criticize the theory of multiplicity of attributes on the divine essence and accept the theory of representation and negation. They have neglected the divine essence.
3. The theory of negation of attributes is limited to proving their opposition to the divine essence, because the elimination of negation and affirmation in the subject has an impossible status, and accepting this corrupt consequence is equal to proving a defect for the divine essence and explicitly contrary to the Holy Qur'an.

References

- Abu Rihan al-Biruni, M, *Remaining Works on Empty Centuries*. Tehran: Amirkabir; 2007. Persian.
- Fakhr al-Razi, M, *Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir)*, third edition, Beirut, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. 1999. Arabic.
- Gandami Nasrabadi, R, [*Sadia Gaun, the first Jewish philosopher*]. Quarterly Journal of Wisdom and Philosophy. 2013; Volume 9, Number 33, Spring 2013: 93-112. Persian.
- Hanafi, A, *mosooa- alflasfah wa motosavefa- aliahoodiah*, Cairo, Madbouli School. 1994. Arabic.
- Ibn Maimun, M, *Dalala al-Ha'irin, Tahiqiq Yusuf Atai, Maktab al-Thaqafah al-Diniya*. 1972. Arabic.

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.10, No. 19
Spring & Summer 2021

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال دهم، شماره ۱۹
بهار و تابستان ۱۴۰۰
صفحات ۲۷۱-۲۹۸

الهیات سلبی در حوزه هستی‌شناسی صفات الهی در اندیشه شیخ صدوق و سعدیا گائون یهودی

محمد اکبری^۱

محمد علی اسماعیلی^۲

چکیده

نظریه «الهیات سلبی» به مثابه نظریه‌ای مهم و پرطرفدار در حوزه خداشناسی، در کنار دیدگاه‌هایی نظیر «نظریه زبان نمادین»، «اشتراک لفظی»، «اشتراک معنوی» و «الهیات تمثیلی» مطرح است. این پژوهش تقریر، مقایسه و ارزیابی الهیات سلبی در حوزه هستی‌شناسی صفات الهی در اندیشه ابوجعفر محمدبن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مشهور به «شیخ صدوق» (۳۰۶-۳۸۱ق) اندیشمند مشهور امامی و سعدیا بن یوسف گائون مشهور به «سعدیا بن یوسف فیومی» (۸۸۳-۹۴۳م)، الهی‌دان برجسته یهودی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به تحلیل عقلانی این دو دیدگاه پرداخت. به باور این دو شخصیت، نظریه زیادت صفات بر ذات الهی در سایه بساطت و ترکیب‌ناپذیری ذات الهی صحیح نیست. سعدیا نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را در خصوص صفات حیات مطرح کرد، در حالی که شیخ صدوق این نظریه را با انگیزه توجیه نظریه عینیت صفات با ذات

M.313akbari@gmail.com

^۱ - استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

^۲ - پژوهشگر پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی و دانشجوی دکتری فلسفه جامعه المصطفی (ص)، نویسنده مسئول

mali.esm91@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۶

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۶/۲۸

تاریخ اصلاح: ۱۳۹۹/۱۰/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۱۱

الهی مطرح کرد. براساس یافته‌های پژوهش پیش رو «غفلت از مؤلفه‌های نظریهٔ عینیت»، «ناسازگاری درونی نظریهٔ نیابت» و «لزوم ثبوت مقابل صفات کمالی» مهمترین آسیب‌های این دو دیدگاه است.

کلمات کلیدی: الهیات سلبی، هستی‌شناسی صفات، الهیات ایجابی، شیخ صدوق، سعدیا گائون.

۱- مقدمه

نظریهٔ «الهیات سلبی» به‌مثابهٔ نظریه‌ای مهم و پرطرفدار در حوزهٔ خداشناسی، در کنار دیدگاه‌هایی نظیر «نظریهٔ زبان نمادین»، «اشتراک لفظی»، «اشتراک معنوی» و «الهیات تمثیلی» مطرح است (تیلیش، ۱۹۹۷، ص ۶۲؛ هیک، ۲۰۰۲، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ پترسون، ۲۰۱۰، ص ۲۶۲). اهمیت و ضرورت بازخوانی نظریهٔ الهیات سلبی، از یکسو، در سایهٔ جایگاه متعالی سلسله مباحث خداشناسی در منظومه باورها و نقش زیربنایی آن در شکل‌گیری نظام اعتقادات، و از دیگر سو، در پرتو اهتمام ویژهٔ متفکران حوزهٔ خداشناسی و پذیرش این دیدگاه از سوی بسیاری از اندیشوران در حوزهٔ ادیان ابراهیمی قابل ترسیم است. علاوه بر اینکه، با تقریر دقیق مؤلفه‌های این نظریه، پاسخ برخی برداشت‌های ناصواب معرفتی نیز آشکار می‌گردد که از جملهٔ آنها می‌توان به دیدگاه برخی دین‌پژوهان و خداناباوران معاصر نظیر «ستیفن لو» فیلسوف انگلیسی و خداناباور معاصر (متولد ۱۹۶۰م) اشاره کرد که نظریهٔ الهیات سلبی را پناهگاهی برای در امان ماندن از تشکیکات خداناباوران می‌دانند (ستیفن لو، ۲۰۱۶، ص ۶۸-۶۹). پیش‌تر نیز لودویگ آندریاس فویرباخ (۱۸۰۴-۱۸۷۲م) فیلسوف معروف آلمانی نیز خدای برآمده از الهیات سلبی را شایستهٔ پرستش ندانسته است. به نظر او، تنها فردی که ذائقهٔ دینی خویش را از دست داده شایستهٔ پرستش چنین خدایی است (گیسلر، ۲۰۱۲، ص ۳۳۵).

نظریهٔ الهیات سلبی از گذشته دور در میان اندیشوران حوزهٔ خداشناسی مطرح بوده، ریشه‌های آنرا می‌توان در سخنان افلاطون و ارسطو (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۹۱-۹۲) یافت و به‌گفتهٔ ابوریحان بیرونی، مورد پذیرش صابئیان نیز قرار دارد (ابوریحان بیرونی، ۲۰۰۷، ص ۲۴۴). چنانکه اندیشورانی نامداری در حوزهٔ ادیان ابراهیمی آنرا پذیرفته‌اند که از جملهٔ پیروان آن می‌توان در حوزهٔ الهیات یهودی به سعدیا بن یوسف گائون یهودی

(سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵)، داوود بن مروان راقی یهودی (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۲۴؛ شریاک، ۲۰۰۴، ص ۶۸)، موسی بن میمون بن عبیدالله قرطبی یهودی (ابن میمون، ۱۹۷۲، ص ۱۱۵)، و در حوزه الهیات مسیحی به افلوطین (افلوطین، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۶۸۱ و ۷۵۲)، یامبلیخوس (کاپلستون، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۵۴۷)، پروکلس لیکایوس (کاپلستون، ۱۹۹۶، ج ۱، ص ۵۵۰-۵۵۱)، و در حوزه الهیات اسلامی به ثقة‌الاسلام کلینی (کلینی، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۱۲)، شیخ صدوق (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸)، ملارجبعلی تبریزی (تبریزی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۲۴۸-۲۴۹) و قاضی سعید قمی (قاضی سعید، ۲۰۰۷، ج ۲، ص ۴۶۶) اشاره کرد.

در این میان سعدیا بن یوسف گائون مشهور به «سعدیا بن یوسف فیومی» (۸۸۳-۹۴۳م) از نخستین فیلسوفان یهودی است که در الهیات یهودی جایگاه ویژه‌ای دارد و در کتابش بنام «کتاب الامانات و الاعتقادات» که با زبان عربی-عبری نگاشته شده، با تأثیرپذیری از الهیات اسلامی به‌ویژه الهیات معتزلی، نظریه الهیات سلبی را مطرح کرده است. چنان‌که ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی مشهور به «شیخ صدوق» (۳۰۶-۳۸۱ق) از مشهورترین اندیشوران امامیه در زمان غیبت صغری و از بزرگ‌ترین محدثان و فقهای شیعه است و در میان اندیشوران امامیه، از پیشگامان و بنیان‌گذاران نظریه الهیات سلبی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به واکاوی الهیات سلبی در اندیشه این دو شخصیت برجسته در الهیات یهودی و الهیات امامی پرداخته، می‌کوشد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

۱. مؤلفه‌ها و ساحت‌های الهیات سلبی کدام است؟
۲. تقریر و موجه‌سازی الهیات سلبی در اندیشه سعدیا گائون چگونه است؟
۳. تقریر و موجه‌سازی الهیات سلبی در اندیشه شیخ صدوق چگونه است؟
۴. مقایسه و ارزیابی این دو دیدگاه چگونه است؟

۲- مؤلفه‌ها و ساحت‌های الهیات سلبی

واژه «الهیات سلبی» معادل واژه یونانی «اپوفاتیک» است که برگرفته از واژه یونانی (ap Ophatik os) به معنای «سلبی» و فعل (ap Ophemi) به معنای «نه‌گفتن» است. این

اصطلاح در مقابل، «کاتافاتیک» است که برگرفته از واژه یونانی (Kataaphatikos) به معنای «اثباتی» و برگرفته از فعل (Kataaphasko) به معنای «آری گفتن» است. بر همین اساس، «راه سلبی» را به یونانی «آپوفاتیخه» (Αποφατίχ) و راه ایجابی را در برابر آن «خاتافاتیخه» (Χάταφατίχη) می‌گویند و اصطلاح «اپوفاتیسیم» (Apophatism) به الهیاتی گفته می‌شود که با رویکرد سلبی به بررسی مسائل الهیات می‌پردازد. چنان‌که در زبان انگلیسی از الهیات سلبی با واژه «نگاتیو تئولوژی» (Negative Theology) یاد می‌شود (کاپلستون، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۱۱۸؛ مک گراث، ۲۰۱۳، ج ۱، ص ۳۸۷؛ کربن، ۲۰۰۸، ص ۳۰).

«الهیات سلبی» طیف گسترده‌ای از دیدگاه‌ها را شامل می‌شود که با رهیافت‌ها و مبانی مختلف، این نظریه را در حوزه‌های متعدد خداشناسی مطرح کرده‌اند و به دشواری می‌توان میان آنها مؤلفه مفهومی مشترکی به‌جز مفهوم «سلب» یافت. به‌عنوان نمونه، برخی از تعریف‌های ارائه شده را مرور می‌کنیم:

توماس آکوئیناس، فیلسوف مشهور ایتالیایی و متأله مسیحی (۱۲۲۵-۱۲۷۴م)، با تأکید بر ساحت هستی‌شناختی الهیات سلبی، آنرا الهیات انکار محدودیت‌ها درباره خدا می‌داند (گیسلر، ۲۰۱۲، ص ۳۷۲).

هانری کربن (۱۹۰۳-۱۹۷۸م) فیلسوف فرانسوی و اسلام‌شناس معاصر، الهیات ایجابی (کاتافاتیک) را نوعی یزدان‌شناسی می‌داند که با تأمل در مفهوم خدا، همه صفات ذاتی، صفات عملی و کمالی شایسته مقام الوهیت را می‌پذیرد. در این شیوه، هر گونه صفت بشری تا سر حد کمالش تعالی می‌یابد و این همان است که راه تعالی نامیده می‌شود. چنانکه یزدان‌شناسی منفی یا تنزیهی، برای پرهیز قاطع از پرتگاه تشبیه خدا به مخلوق، هرگونه صفتی را برای خدا انکار می‌کند و در باب الوهیت جز به وجه منفی سخن نمی‌گوید (کربن، ۲۰۰۵، ص ۳۸۴).

دنيس ترنر، فیلسوف معاصر (متولد ۱۹۴۲م) که از الهیات سلبی با عنوان «سلبی‌گروی» تعبیر کرده، آنرا الهیاتی می‌داند که در برابر پیشینه جهل بشری درباره ذات خدا به‌کار گرفته می‌شود. سلبی‌گروی عملکرد الهیات در پرتو آن جمله آکوئیناس است که «ما نمی‌دانیم خدا چگونه موجودی است». سلبی‌گروی، نه به منزله جهل خام و پیش‌انتقادی

به خدا، بلکه نحوه‌ای جهل مکتسب است. سلّبی‌گروی مفهوم الهیات است به منزله روش و عمل ندانستن (کاکایی، ۲۰۰۸، ص ۱۲۵).

در تاریخ فلسفه راتلج، الهیات سلّبی نوعی الهیات معرفی شده که در آن در حوزه بیان شناخت خدا، اظهارات سلّبی بر بیانات ایجابی مقدم می‌شود و در برابر آن، الهیات ایجابی نوعی الهیات است که درباره خدا به صورت مثبت و با نسبت دادن صفاتی به او که برای ما نیز قابل شناخت‌اند، سخن می‌گوید (شیواپور، ۲۰۱۱، ص ۱۷۲).

در جمع‌بندی و ارزیابی این تعریف‌ها شایان توجه است که الهیات سلّبی در حوزه خداشناسی، سه ساحت «هستی‌شناختی»، «معرفت‌شناختی» و «زبان‌شناختی» را شامل می‌شود که تعریف اول و دوم، ساحت هستی‌شناختی، تعریف سوم ساحت معرفت‌شناختی و تعریف چهارم ساحت زبان‌شناختی را کانون توجه قرار داده‌اند. این در حالی است که تعریف جامع این نظریه باید هر سه ساحت پیش‌گفته را شامل شود که بر این اساس، می‌توان آنرا شیوه‌ای از الهیات‌پژوهی دانست که در سه محور هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و زبان‌شناختی صفات خدا مطرح است و در محور نخست، بر نفی صفات ثبوتی به‌مثابه حقائق نفس‌الامری ایجابی از ذات الهی دلالت دارد، چنانکه در محور دوم، شناخت‌ناپذیری ایجابی صفات ثبوتی را مورد تأکید قرار می‌دهد و در محور سوم، بر زبان سلّبی در حوزه گفتگوهای خداشناسانه تأکید دارد. این تعریف از یکسو، ساحت‌های مختلف صفات را پوشش می‌دهد؛ چنانکه از سوی دیگر، الهیات سلّبی را به‌مثابه روشی برای الهیات‌پژوهی قلمداد می‌کند.

میان این سه ساحت، پیوند تنگاتنگی برقرار است. زیرا از آنجا که ساحت وجودی الهیات سلّبی، گویای اتصاف‌ناپذیری خدا به صفات ثبوتی به‌مثابه حقائق نفس‌الامری ایجابی است (سعیدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵؛ ابن‌میمون، ۱۹۷۲، ص ۱۱۵؛ ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۲۴؛ شرباک، ۲۰۰۴، ص ۶۸). و ساحت معرفتی‌اش بر این مؤلفه تأکید دارد که بهره عقل از شناخت صفات الهی چیزی جز یک سلسله سلب‌ها نیست (ابن‌میمون، ۱۹۷۲، ص ۱۳۷) و ساحت زبانی بر مقدم‌ساختن زبان سلّبی بر زبان ایجابی تأکید دارد (شرباک، ۲۰۰۴، ص ۶۸)، اینها بیانگر سه ساحت یک واقعیت‌اند: ساحت هستی‌شناختی، ناظر به شناخت متن «واقع» و ساحت معرفت‌شناختی ناظر به شناخت «دریافت واقع» و ساحت

زبان‌شناختی ناظر به شناخت «بیان واقع» است. بر این اساس، ساحت زبان‌شناختی برآمده از ساحت معرفتی و آن نیز برآمده از ساحت وجودی است. بنابراین ساحت هستی‌شناختی این نظریه، زیربنای دو ساحت معرفتی و زبانی آنرا تشکیل می‌دهد. بر همین اساس است که در مباحث بعدی نیز ساحت هستی‌شناختی کانون بحث قرار گرفته است.

۳- الهیات سلبی در اندیشه سعدیا بن یوسف گائون

سعدیا بن یوسف گائون مشهور به «سعدیا فیومی» (۸۸۳/م ۲۶۹ق-۹۴۳/م ۳۳۱ق)، در مصر زاده شد و از نخستین فیلسوفان یهودی است. جریان اصلی تفکر فلسفی یهودیت، در جهان اسلام و در میان یهودیانی شروع شد که با آثار فلسفی یونانیان از طریق ترجمه‌های عربی آنها آشنا شدند. در همان حال که الهیات اسلامی تأثیرات یونانیان را جذب می‌کرد، متفکران یهود که تا آن زمان در چارچوبی اگادایی باقی مانده بودند، شروع به گسترش افق‌های الهیاتی خویش کردند. اولین فیلسوف یهودی سعدیا گائون بود که بر خلاف فیلون در آثار و روش‌های فکری یهودیت تلمودی تبحر کامل داشت (ر.ک: ذکری، ۲۰۱۵، ص ۹)

اثر عمده سعدیا در کلام که عنوان آن «کتاب الامانات و الاعتقادات» است، در حد قابل توجهی از رساله‌های مشابه معتزلی و دیدگاه آنان در طبقه‌بندی موضوعات کلامی الگو گرفته است. سعدیا همانند بسیاری از نویسندگان معتزلی، کتاب خود را با یک فهرست و نظریه‌ای در باب منابع مختلف شناخت، آغاز می‌کند.

الهیات یهودی در عصر سعدیا، به شدت از الهیات اسلامی تأثیر پذیرفت. گرایش کلامی یهودی متأثر از معتزلیان، نخستین گرایش کلامی در الهیات یهودی است که پیروان زیادی دارد. اشعری در عین استقبالی که از جانب مسلمانان یافت، نتوانست در میان یهودیان، جایی برای خود پیدا کند. زیرا توجه اشعری به سنت بیشتر از عقل بود و این نگاه سنتی در یهودیت به‌وفور یافت می‌شد. همچنین اهل حدیث نیز که شالوده افکار اشعری را بنا نهاده بودند، مورد قبول یهودیان واقع نشدند. البته مکتب اشعری توانست بعدها به‌همت عالمی به نام غزالی در میان یهودیت متأخر در قرون وسطا نفوذ پیدا کند؛

اما متکلمان عقل‌گرا مانند شیعیان و به‌خصوص معتزلیان به دلیل روش جدیدی که پی‌ریزی کرده بودند، توانستند در میان ملل و مذاهب مختلف از جمله فرقه‌های یهودی راه پیدا کنند و به‌نوعی یهودیان معتزلی را بنا نهادند که تأثیرات بسیاری از معتزله پذیرفته بود. ابن‌میمون تصریح می‌کند به اینکه، متکلمان یهودی - اعم از جاؤونیان و قرائیان - آنچه دریافت کردند، از متکلمان مسلمان معتزلی بوده است (ابن‌میمون، ۱۹۷۲، ص ۱۸۰؛ شریاک، ۲۰۰۴، ص ۱۵).

مسئله هستی‌شناختی صفات الهی در اندیشه سعدیا با تأثیرپذیری از الهیات معتزله مطرح گردید و همسان با معتزلیان دیدگاه الهیات سلبی را مطرح ساخت. اندیشوران معتزلی از پیشگامان الهیات سلبی در حوزه الهیات اسلامی‌اند به‌طوری که آموزه «نفی‌صفات» از شاخصه‌های فکر اعتزال است، از این‌رو در الهیات اسلامی بنام‌هایی نظیر «معطله» (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۰۴) و «نفات الصفات» یاد می‌شوند (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۴۸۳؛ فخررازی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۲۳).

۳-۱- نفی الهیات ایجابی زیادت

سعدیا همگام با متکلمان معتزلی، نظریه زیادت صفات را نفی می‌کند. وی در فصل اول از مقاله دوم کتاب «الامانات والاعتقادات» به بررسی وحدت خدا پرداخته، به اثبات «وحدت خارجی» و «وحدت درونی» ذات الهی می‌پردازد (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۷۳). وی در بخش وحدت درونی بر بساطت و ترکیب‌ناپذیری ذات تأکید می‌کند و در مسئله صفات این قاعده کلی را مطرح می‌کند که هر صفتی که در کتاب مقدس آمده باشد و معنایش با مبانی عقلی سازگار نباشد، به معنای مجازی به کار رفته است (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۳).

سعدیا در ادامه به نفی صفات پرداخته و با صراحت، معانی قدیم را از ذات الهی نفی می‌کند (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵). وی ضمن نفی معانی قدیم به بررسی مسئله حیات، قدرت و علم الهی می‌پردازد و بر این باور است که مطابق مبانی نظری، آفریننده اشیاء باید قدرت، حیات و علم به آفریدگانش داشته باشد و عقل انسان ثبوت این سه ویژگی را برای صانع اشیای ضروری می‌داند و چون مفاد این سه ویژگی متفاوت است، عقل انسان

نمی‌تواند با بهره‌گیری از یک واژه، مفاد آنها را ارائه کند، بلکه باید با سه واژه آنها را بیان نماید (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵). به باور وی چون لازمه تعدد صفات، مرکب‌بودن ذات است، واژگانی چون حیات، قدرت و علم را باید به عنوان لوازم مفهوم «خدای خالق» فهمید، به این معنا که این سه ویژگی در مفهوم «خدای آفریننده» گنجانیده شده و نمی‌توان آنها را از او جدا کرد، همان‌سان اجزای حدی نظیر جنس و فصل در نوع اخذ شده‌اند، اما به دلیل محدودیت‌های زبانی ناگزیریم خدا را به وسیله این صفات، توصیف کنیم، ولی اینها به هیچ وجه مستلزم کثرت در خدا نیست (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵؛ شرباک، ۲۰۰۴، ص ۷۹). وی در ادامه بر این نکته تأکید می‌کند که این بیان نباید موجب این پندار شود که این سه با یکدیگر تغایر دارند:

«فإن توهّم متوهّم أن هذه المعانی توجب تغایراً - أعتی أن یکون هذا غیر هذا - بیئت له فساد ما توهّمه» (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵)

برخی پژوهشگران با تمسک به این عبارت (نفی مغایرت)، دیدگاه ترادفانگاری این صفات را به سعدیا نسبت داده‌اند (گندمی نصرآبادی، ۲۰۱۳، ص ۱۰۹)، اما مطابق آنچه گذشت، این پندار صحیح نیست و سعدیا در پی طرح نظریه ترادفانگاری این صفات نیست، بلکه با صراحت، تغایر مفهومی آنها را ذکر کرده و همانطوری که گذشت، تصریح می‌کند به اینکه مفاد این سه ویژگی متفاوت است و عقل انسان نمی‌تواند با بهره‌گیری از یک واژه، مفاد آنها را ارائه کند، بلکه باید با سه واژه آنها را بیان نماید (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵). مقصود سعدیا از نفی تغایر، تغایر مصداقی است. زیرا وی در ادامه توضیح می‌دهد که همانطور که لفظ «خالق» متضمن هیچگونه زیادتیی بر ذات الهی نیست، همان‌سان وقتی الفاظ حی، قادر و عالم را بر او اطلاق می‌نماییم، کثرت در ذات را در پی ندارد، بلکه اینها لوازم مفهومی واژه «صانع» اند:

«... کما أن قولنا: «صانع» لیس یفید زیاده فی ذاته و إنما یفید أن له هاهنا مصنوعاً،

کذلک قولنا: «حی، قادر، عالم» التی هی شروح صانع» (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵)

بنابراین تأکید سعدیا بر بساطت و ترکیب‌ناپذیری ذات الهی است.

۲-۳- نظریه نفی صفات

سعدیا پس از نقد نظریه زیادت صفات و نفی معانی قدیم، با دو دیدگاه مواجه است: دیدگاه نیابت ذات از صفات و دیدگاه عینیت صفات با ذات. پرسش این است که وی از میان این دو کدام دیدگاه را برگزیده است؟ یهودی‌شناسانی نظیر ولفسن، دن کوهن شرباک، شلوموپینز و یحیی زکریا دیدگاه سعدیا را همسان دیدگاه معتزله می‌دانند (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۳۷؛ شرباک، ۲۰۰۴، ص ۷۹؛ ذکری، ۲۰۱۵، ص ۱۵۰).

دیدگاه رائج معتزلیان، نفی صفات از ذات الهی و اثبات کارکرد آنها برای ذات الهی است (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۵۶). بنابراین ذات الهی نایب صفاتش است و همه کارکردهای ذات واجد صفات را داراست به این معنا که کاری که در غیر واجب تعالی از ذاتش به اعتبار قیام صفتی به آن ذات، ناشی می‌شود، در واجب تعالی از ذات مجرد، بی‌قیام صفتی به او ناشی می‌شود به عنوان نمونه، انکشاف و تمیز اشیا از ذات زید به اعتبار قیام صفت علم به او حاصل می‌شود و تا صفت علم قائم به ذات زید نشود انکشاف و تمیز از او محقق نمی‌شود؛ به خلاف واجب تعالی که انکشاف و تمیز، اشیا از ذات او بدون قیام صفت علم، محقق می‌شود؛ از اینرو دیدگاه معتزلیان به دیدگاه «نیابت ذات از صفات» (سبزواری، ۲۰۰۵، ج ۳، ص ۵۵۹؛ مجلسی، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۱۰) و «نفی صفات از ذات» (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۴۸۶؛ جوینی، ۲۰۱۴، ص ۳۷۸؛ فخررازی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۲۳) مشهور است.

بر اساس همسان‌انگاری دیدگاه سعدیا با دیدگاه معتزلیان (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۳۷) دیدگاه برگزیده وی اینگونه تقریر می‌شود که ذات الهی به جهت دوری از کثرت و ترکیب، فاقد صفات ذاتی ثبوتی است و نمی‌توان آنها را به مثابه حقائق وجودی مغایر با او پذیرفت.

۳-۳- سلبی‌انگاری صفات ثبوتی

متکلمان معتزلی ضمن پذیرش نظریه «نفی صفات» با این پرسش مواجه بودند که در فرهنگ دینی صفاتی نظیر علم، قدرت، حیات و مانند اینها به خدا نسبت داده شده است که با نظریه نفی صفات سازگار نیست. آنان در پاسخ به این پرسش نظریه سلبی‌انگاری

صفات ثبوتی را مطرح کردند به این صورت که حقیقت نفس‌الامری صفات ثبوتی به امور سلبی باز می‌گردد. برخی ملل و نحل‌نویسان نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی در مقام هستی‌شناختی را به جمهور معتزله نسبت داده‌اند (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۱۷۴). با این وجود، مورد تصریح برخی معتزلیان نیز قرار گرفته که از جمله می‌توان به دیدگاه ضرار بن عمرو غطفانی معتزلی (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۰۲)، ابوعمر و حفص‌الفرد (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۰۲)، ابواسحاق نظام (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۴۸۶) و حسین‌بن‌محمد نجار (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۱۸۲؛ علامه حلی، ۱۹۵۷، ص ۳۰) اشاره کرد. سعدیا نیز همگام با معتزلیان، نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را در مورد برخی صفات مانند وحدت مطرح می‌کند. به باور وی «وحدت» را باید به معنای سلبی به خدا نسبت داد، یعنی آن را نه تنها به عنوان نفی کثرت خدایان، بلکه به معنای نفی کثرتی در خدای واحد به کار برد (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۸۴). توضیح اینکه: از یکسو، در سخنان الهی‌دانان یهودی از جمله سعدیا، میان دو گونه وحدت تفکیک شده، پیوند هر کدام با مسأله هستی‌شناختی صفات تقریر شده است: الف. وحدت بیرونی؛ ب. وحدت درونی. «وحدت بیرونی» بیانگر «نفی شریک» و «وحدت درونی» بیانگر «نفی جزء» است. در این میان تفسیر وحدت به «وحدت خارجی» مستلزم پذیرش وجود واقعی صفات قلمداد شده است، زیرا در این تفسیر، بساطت مطرح نیست تا با کثرت صفات ناسازگار باشد، آنچه مطرح است «نفی شریک» است و مفروض این است که این صفات «خدا» نیستند. اما لازمه تفسیر دوم، پذیرش دیدگاه معتزلیان (نفی صفات) است که وجود واقعی صفات را با بساطت ذات ناسازگار می‌دانند (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۲۳)، از همین‌روست که سعدیا در عبارت پیشین بر وحدت درونی تأکید دارد (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۸۴). از سوی دیگر، سعدیا در راستای حفظ بساطت ذات الهی (وحدت درونی) به نفی صفات ذاتی ثبوتی به‌مثابه حقائق ایجابی می‌پردازد و آنها را یک سلسله امور سلبی می‌داند که هر کدام بیانگر نفی‌مقابل‌شان‌اند و هیچ‌گونه بارمعنایی ایجابی ندارند تا مستلزم کثرت در ذات الهی باشند. بر این اساس، به باور وی صفات ذاتی ثبوتی با اینکه در ظاهر «ثبوتی»‌اند اما در واقع، یک سلسله امور سلبی‌اند.

حاصل اینکه، سعیدیا ضمن نفی نظریه زیادت صفات بر ذات الهی، نظریه نفی صفات را مطرح کرده و همگام با متکلمان معتزلی نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را پذیرفته است.

۲- الهیات سلبی در اندیشه شیخ صدوق

ابوجعفر محمدبن علی مشهور به «شیخ صدوق» (۳۰۶-۳۸۱ق)، فقیه و محدث مشهور امامی در عصر غیبت صغرا، از پیشگامان الهیات سلبی در میان اندیشوران امامیه است که با بهره‌گیری از فرهنگ روایی به تقریر و موجه‌سازی الهیات سلبی پرداخته است. شایان توجه است که شیخ صدوق از میان ساحت‌های سه‌گانه الهیات سلبی، ساحت هستی‌شناختی را کانون بررسی قرار داده است و بر پایه آنچه گذشت، الهیات سلبی در این ساحت، تأمین‌کننده دو ساحت دیگر این نظریه نیز هست. دیدگاه شیخ صدوق ضمن سه مرحله ارائه شده است که براینند آنها نظریه الهیات سلبی در حوزه هستی‌شناختی صفات خداست. تقریر و موجه‌سازی آنها از این قرار است:

۲-۱- نفی نظریه الهیات ایجابی زیادت

بر پایه الهیات ایجابی زیادت، ذات الهی دارای صفات ثبوتی ذاتی است، اما این صفات مغایر و زائد بر ذات الهی‌اند. این رویکرد خود دو تقریر مختلف دارد: بر پایه تقریر نخست، صفات الهی در عین اینکه زائد بر ذات الهی‌اند، قدیم‌اند. این تقریر مورد پذیرش متکلمان اشعری قرار دارد (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۱۶۹؛ اشعری، بی‌تا، ص ۳۱؛ آمدی، ۱۹۹۲، ص ۳۹؛ جرجانی، ۱۹۹۸، ج ۸، ص ۴۴؛ تفتازانی، ۱۹۸۹، ج ۴، ص ۶۹). تقریر دوم گویای این مطلب است که صفات الهی در عین زیادت بر ذات خدا، حادث‌اند. این تقریر مورد پذیرش کرامیه قرار دارد. ابوعبدالله محمدبن کرام سردمدار اندیشه کرامیه است. به باور وی، خدا محل حوادث است و صفاتی نظیر اراده، سمع، بصر و مانند اینها در ذاتش حادث می‌شوند (شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۲۷).

شیخ صدوق در این مرحله، به نقد دیدگاه زیادت صفات پرداخته، آنرا اینگونه ارزیابی می‌کند که اگر صفاتی نظیر علم، قدرت، حیات و.. زائد بر ذاتش باشند، یا قدیم‌اند و یا

حادث: اگر حادث باشند، ذات الهی پیش از حدوث آنها متصف به این صفات نخواهد بود و ذات الهی ناقص خواهد بود. اما اگر قدیم باشند، لازمه‌اش تعدد قدماست: «... لو كان عالماً بعلم لم يخل علمه من أحد أمرين إما أن يكون قديماً أو حادثاً فإن كان حادثاً فهو جل ثناؤه قبل حدوث العلم غيرعالم وهذا من صفات النقص وكل منقوص محدث بما قدمنا وإن كان قديماً وجب أن يكون غيرالله عزوجل قديماً وهذا كفر بالإجماع، فكذلك القول في القادر» (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۲۲۳).

۲-۲. الهیات ایجابی عینیت

معتزلیان، فیلسوفان و متکلمان امامی در نقد نظریهٔ زیادت با یکدیگر اتفاق نظر دارند، آنچه پس از نقد این نظریه، برگزیده می‌شود، تعیین‌کننده و خاستگاه اختلافات بعدی است. معتزلیان پس از نقد نظریهٔ زیادت، دیدگاه نیابت ذات از صفات الهی را پذیرفته‌اند که بر اساس آن، ذات الهی با اینکه فاقد صفات کمالی حقیقی است، آثار و کارکردهای این صفات را دارد که بر این اساس، ذات الهی نایب صفاتش بوده و همهٔ کارکردهای ذات واجد صفات را داراست (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۴۸۳؛ شهرستانی، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۵۶-۵۷). فیلسوفان و متکلمان امامی نظریهٔ عینیت صفات با ذات خدا را پذیرفته‌اند (ابن سینا، ۱۹۸۴، ص ۲۱؛ مفید، ۱۹۹۳، ص ۵۲؛ صدرالمتألهین، ۱۹۸۱، ج ۶، ص ۱۴۵). شیخ صدوق نیز همگام با دیگر اندیشوران امامیه، نظریهٔ عینیت صفات با ذات الهی را می‌پذیرد و با صراحت، ذات الهی را «لنفسه» عالم، قادر و حی می‌داند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۲۲۳؛ همو، ۱۹۷۸، ص ۲۰۱-۲۰۲) و بر همین اساس، اتصاف ذات الهی به صفاتی نظیر علم، قدرت و حیات را ازلی می‌داند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۲۲۳).

۲-۳- تفسیر الهیات ایجابی عینیت

آنچه در مرحلهٔ سوم، مورد اتمام جدی شیخ صدوق است، تفسیر نظریهٔ عینیت صفات با ذات الهی است که ایشان آن را در قالب نظریهٔ الهیات سلبی بازگو می‌کند. ایشان پس از نقل روایات در باب صفات ذات و صفات فعل الهی به بررسی صفات ذاتی و فعلی پرداخته، بر این باور است که معنای اتصاف ذات الهی به صفات ذاتی، نفی ضد آنها از

ذات الهی است به عنوان نمونه، حیات الهی بیانگر نفی ممات، علم الهی بیانگر نفی جهل، سمع الهی بیانگر نفی گنگی و بصر الهی بیانگر نفی کوری است؛ چنانکه دیگر صفات ثبوتی نیز همین‌گونه‌اند:

«إذا وصفنا الله تبارک و تعالی بصفات الذات فإنما ننفي عنه بكل صفة منها ضدها فمتی قلنا إنه حی نفینا عنه ضد الحیاء... فلما جعلنا معنی كل صفة من هذه الصفات التي هی صفات ذاته نفی ضدها أثبتنا أن الله لم یزل واحدا لا شیء معه» (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸)

این مطلب در رساله «الاعتقادات» نیز آمده است (صدوق، ۲۰۲۰، ص ۲۷). بر این اساس، شیخ صدوق با صراحت، نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی خدا را پذیرفته است. در اینجا این پرسش اساسی مطرح می‌شود که مقصود شیخ صدوق از نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی چیست؟ آیا مقصود این است که صفات ثبوتی در مقام هستی‌شناختی به صفات سلبی باز می‌گردند، به این معنا که این صفات در واقع و نفس‌الامر، چیزی جز یک سلسله امور سلبی نیستند، یا در مقام معرفت‌شناختی به صفات سلبی باز می‌گردند، به این معنا که ممکن است این صفات از حقیقت ثبوتی و نفس‌الامری برخوردار باشد اما آنچه به چنگ عقل انسان می‌آید، تنها در حد شناخت یک سلسله امور سلبی است؟ پاسخ این پرسش از استدلال شیخ صدوق بر اثبات این نظریه آشکار می‌شود. به باور ایشان، اگر صفات ذاتی الهی را به نفی ضد آنها تفسیر نکنیم، لازمه‌اش اثبات اشایی در ذات الهی است که با بساطت او ناسازگار است، بر این اساس، صفات ذاتی را به نفی ضد آنها تفسیر می‌کنیم تا بساطت ذات الهی محفوظ بماند:

«و لو لم نفعّل ذلك أثبتنا معه أشياء لم تزل معه... فلما جعلنا معنی كل صفة من هذه الصفات التي هی صفات ذاته نفی ضدها أثبتنا أن الله لم یزل واحدا لا شیء معه» (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸)

حاصل این استدلال این است که اگر صفات ذاتی را به امور سلبی باز نگردانیم و آنها را بیانگر امور ثبوتی واقعی و نفس‌الامری بدانیم، کثرت در ذات الهی لازم می‌آید. بر این اساس، این استدلال به‌روشنی بیانگر این است که مقصود شیخ صدوق، سلبی‌انگاری صفات ثبوتی در مقام هستی‌شناختی است و بیانگر این مطلب است که به باور شیخ

صدوق، صفات به‌ظاهر ایجابی، یک سلسله امور سلبی‌اند و به نفی ضدشان بر می‌گردند و چون این امور سلبی، زائد بر ذات الهی نیستند و اساساً هیچ وقت، سلب‌ها زیادتی در ذات موصوف ایجاد نمی‌کنند، نظریه زیادت صحیح نیست؛ از سوی دیگر، امور سلبی باعث کثرتی در ذات الهی نیز نمی‌شوند، بنابراین می‌توان گفت که این امور سلبی، عین ذات الهی‌اند.

حاصل اینکه، شیخ صدوق نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی در مقام هستی‌شناختی را به‌مثابه تقریری بر نظریه عینیت صفات با ذات الهی مطرح کرده است. گواه بر این ادعا، بیانات علامه‌مجلسی است که بیانات شیخ صدوق را چنین جمع‌بندی می‌کند که در صفات ذاتی بر خلاف صفات فعلی، ضد آنها به‌طور مطلق از ذات الهی نفی می‌گردد اما در عین حال، ممکن است عین ذات الهی باشند و تعدد قدما نیز رخ نمی‌دهد (مجلسی، ۱۹۸۳، ج ۴، ص ۷۱). عینیت امور سلبی با ذات الهی نکته مورد استشهاد ماست.

شیخ صدوق در شرح روایتی از امام باقر (ع) نیز که نسبت علم به خدا را نسبت دست به بدن انسان می‌داند، نظریه سلبی‌انگاری حقیقت علم الهی را مطرح کرده، اتصاف خدا به علم را بیانگر نفی‌جهل می‌داند و آنرا بر پایه کثرت‌ناپذیری ذات الهی موجه می‌کند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۳۵). این دیدگاه نیز در عین ناظر بودن به خصوص صفت علم، همسان مطالب پیشین و مؤید آنهاست.

نکته شایان توجه اینکه، شیخ صدوق در شرح روایتی که خدا را دارای نود و نه نام می‌داند و احصاء آنها را سبب ورود به بهشت می‌شمارد (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۹۵)، احصای آنها را مجرد شمردن‌شان نمی‌داند، بلکه فهمیدن معانی آنها می‌داند و به همین مناسبت به تفسیر نام‌های خدا می‌پردازد و برخی از آنها را نظیر صمد، اول، آخر، سمیع، بصیر و... به‌صورت ایجابی تفسیر می‌کند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۹۵-۲۰۵). برخی پژوهشگران با تمسک به این بخش از سخنان شیخ صدوق، دیدگاه ایشان را اینگونه تقریر کرده‌اند که ایشان صفات ذاتی را به‌عنوان حقائق وجودی، عین ذات خدا می‌داند و سلبی‌انگاری این صفات را ناظر به حوزه زبانی قلمداد می‌کند به این معنا که بهره‌گیری از زبان سلبی را به‌مثابه ابزار مناسبی برای تعبیر از عینیت صفات ذاتی با ذات خدا تلقی می‌کند (ملایری، ۲۰۰۹، ص ۴۵-۴۶).

به نظر می‌رسد این دیدگاه صحیح نیست. زیرا از یکسو، بازگرداندن نظریه شیخ صدوق به حوزه زبانی نه تنها فاقد هر گونه شاهد است، بلکه مطابق آنچه گذشت، شیخ صدوق با صراحت، انگیزه‌اش را نه زبان‌شناختی بلکه هستی‌شناختی معرفی می‌کند. زیرا انگیزه‌اش را نفی کثرت از ذات الهی می‌داند و با تکیه بر آن صفات ذاتی را به حقائق سلبی باز می‌گرداند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸)؛ از سوی دیگر، علی‌رغم این دیدگاه، شیخ صدوق با صراحت، نظریه حقائق وجودی‌انگاری صفات ذاتی خدا را نفی می‌کند (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۱۴۸؛ همو، ۱۹۷۸، ص ۲۰۱-۲۰۲). در اینجا این پرسش باقی می‌ماند که ایجابی‌انگاری صفات ثبوتی که شیخ صدوق در اینجا آن را پذیرفته، چه توجیهی دارد و چگونه با مباحث پیشین سازگار است؟ پاسخ این است که شیخ صدوق به معناشناسی سه گونه از اسماء الهی پرداخته است: اسما، اسمای صفات و اسمای افعال. در این میان آنچه با مبحث حاضر پیوند دارد، اسمای صفات است که شیخ صدوق برخی از آنها را به صورت سلبی تفسیر کرده و برخی را ایجابی می‌داند. آنچه مشکل را برطرف می‌کند این است که شیخ صدوق پس از تفسیر «عالم» به این قاعده کلی اشاره می‌کند که اتصاف خدا به اسمای صفات نظیر عالم، قادر، حی و مانند اینها هرگز همسان آفریدگان نیست که افزودن مبدأ اشتقاق به ذات، مصحح حمل این اسما بر آنهاست، این در حالی است که درباره خدا هیچ مبدأ قدیمی قابل تصور نیست تا مصحح حمل این اسما باشد (صدوق، ۱۹۷۸، ص ۲۰۱-۲۰۲). چنانکه ملاحظه می‌شود شیخ صدوق در این عبارت به نفی زیادت صفات با ذات و نوعی عینیت آنها با ذات اشاره دارد؛ اما نحوه این عینیت را شرح نمی‌دهد و همانطور که در مباحث پیشین گذشت، ایشان با صراحت، نظریه عینیت را در قالب سلبی‌انگاری صفات ثبوتی تفسیر می‌کند.

شایان توجه است که نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی معمولاً با سه انگیزه مطرح شده است: از یکسو، با انگیزه توجیه صفات ثبوتی موجود در فرهنگ دینی ارائه می‌شود به این صورت که وقتی حقیقت نفس‌الامری این صفات به امور سلبی باز گردد، نیازی به توجیه آنها باقی نمی‌ماند. چنانکه از دیگر سو، با انگیزه نفی زیادت صفات بر ذات الهی ارائه شده که معمولاً معتزلیان این دیدگاه را با همین انگیزه مطرح کرده‌اند. انگیزه سوم در طرح

این دیدگاه، تفسیر دیدگاه عینیت است که معمولاً متکلمان امامی این دیدگاه را با همین هدف ارائه کرده‌اند.

این دیدگاه مورد پذیرش اندیشوران زیادی قرار گرفته است؛ چنانکه در سخنان برخی الهی‌دانان یهودی نیز مشهود است. به‌عنوان نمونه، داوودبن مروان مقصص ضمن پذیرش نظریه ابوالهذیل علاف، آن را در قالب سلبی‌انگاری صفات ثبوتی تقریر کرده است (ولفسن، ۲۰۰۸، ص ۲۹؛ شرباک، ۲۰۰۴، ص ۶۸؛ حنفی، ۱۹۹۴، ص ۲۲۶-۲۲۷). از جمله پیروان آن در الهیات اسلامی می‌توان به معتزلیان اشاره کرد. برخی ملل و نحل-نویسان آنرا به جمهور معتزله نسبت داده‌اند (اشعری، ۱۹۸۰، ص ۱۷۴). چنانکه در الهیات امامی نیز پیروانی دارد و معمولاً متکلمان امامی پیرو الهیات سلبی در حوزه هستی‌شناختی، آن را پذیرفته‌اند و آنرا به‌مثابه تفسیری برای نظریه «عینیت» مطرح کرده‌اند که از جمله پیروان آن می‌توان دیدگاه ثقة‌الاسلام کلینی (کلینی، ۲۰۰۹، ج ۱، ص ۱۱۲)، علامه حلی (علامه حلی، ۱۹۵۷، ص ۲۹)، فاضل مقداد سیوری (فاضل مقداد، ۱۹۸۶، ص ۱۸)، ملامین استرآبادی (استرآبادی، بی‌تا، ص ۱۱۶)، ملامحمدصالح مازندرانی (مازندرانی، ۱۹۶۲، ج ۱۰، ص ۲۹۸)، ملارجبعلی تبریزی (تبریزی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۲۵۷-۲۵۸) و دیگران را ذکر کرد.

۴- مقایسه و ارزیابی دیدگاه سعدیا گائون و شیخ صدوق

مقایسه و ارزیابی این دو دیدگاه ضمن موارد زیر ارائه می‌شود.

۴-۱. اشتراکات و تمایزات

اشتراکات و تمایزات این دو دیدگاه ضمن موارد زیر ترسیم می‌شود:

- ۱- «نقد نظریه زیادت» از جمله موارد مشترک میان این دو دیدگاه است و همانطور که گذشت هر دو با انگیزه دفاع از بساطت و ترکیب‌ناپذیری ذات الهی به نقد این نظریه پرداخته‌اند (سعدیا، ۱۸۸۰، ص ۸۵؛ صدوق، ۱۹۷۸، ص ۲۲۳).
- ۲- «نفی صفات ثبوتی به‌مثابه حقائق ایجابی» و بازگرداندن فی‌الجمله آنها به حقائق سلبی، از دیگر موارد مشترک میان این دو دیدگاه است.

۳- تمایز اصلی این دو دیدگاه در این است که از یکسو، سعدیا نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را در خصوص صفات حیات مطرح کرده است، اما شیخ صدوق آن را در تمام صفات ثبوتی ذاتی ارائه کرده است؛ چنانکه از سوی دیگر، انگیزه شیخ صدوق از طرح این نظریه، توجیه نظریه عینیت صفات با ذات الهی است بر خلاف سعدیا که انگیزه‌اش توجیه صفات ثبوتی موجود در فرهنگ دینی است.

۴-۲- ارزیابی

در ارزیابی این دو دیدگاه نکات زیر شایان توجه است:

۱. در مسأله هستی‌شناسی صفات الهی در کنار دو دیدگاه «زیادت صفات» و «نفی‌صفات»، دیدگاه «عینیت صفات با ذات الهی» نیز مطرح است. مشکل عمده اندیشوران معتزلی و به تبع آنها اندیشوران یهودی این است که دیدگاه‌ها را منحصر در دو دیدگاه دانسته و چون دیدگاه زیادت را دارای محذورات فراوان می‌دانستند، لازمه نقد نظریه زیادت صفات بر ذات الهی را پذیرش نظریه نیابت و نفی صفات دانسته و از نظریه عینیت صفات با ذات الهی غفلت کرده است؛ این در حالی است که نقد نظریه زیادت صفات بر ذات الهی، هیچگونه تلازم منطقی با پذیرش نظریه نفی صفات ندارد و می‌توان در عین نقد دیدگاه زیادت، دیدگاه عینیت را پذیرفت. ریشه این نکته، عدم تصور صحیح آنان از دیدگاه عینیت است که اکثر اندیشوران معتزلیان بدان دچار بودند.

۲. بر پایه نظریه نیابت، با اینکه ذات الهی فاقد صفات کمالی حقیقی است، آثار و کارکردهای این صفات را دارد؛ بنابراین ذات الهی نایب صفاتش بوده و همه کارکردهای ذات واجد صفات را داراست. به نظر می‌رسد سر تأکید آنان بر حفظ کارکردهای صفات الهی این است که در فرهنگ دینی به روشنی به اثبات صفات کمالی برای ذات الهی پرداخته است؛ پیروان این دیدگاه از یکسو، اثبات این صفات را برای ذات الهی مستلزم کثرت و ترکیب در ذات الهی و تعدد قدما می‌دانند و نمی‌توانند با وجود این محذورات آنها را بپذیرند؛ از سوی دیگر، نفی این صفات را ناسازگار با فرهنگ دینی می‌دانند؛ از این رو در صدد جمع برآمده و ضمن نفی صفات از ذات الهی، کارکرد آنها را برای ذات الهی محفوظ می‌دانند، اما آیا در این راه حل موفق بوده‌اند؟ پاسخ این است که این راه

حل آنان قرین به صواب نیست، زیرا از یکسو، در فرهنگ دینی در کنار اثبات کارکرد صفات برای ذات الهی، خود صفات نیز برای ذات الهی اثبات گردیده است؛ از سوی دیگر، اساساً ادعای نفی صفت و ثبوت کارکرد آن ادعایی خودمتناقض است. زیرا کارکرد یک صفت به معنای آثاری است که از آن صفت صادر می‌شوند، بدیهی است که تا خود آن صفت تحقق نداشته باشد آثارش نیز تحقق نخواهند داشت؛ بنابر ادعای نفی صفت و ثبوت کارکرد آن، وجود و عدم آن صفت یکسان خواهد بود (صدرالمتألهین، ۱۹۸۱، ج ۳، ص ۲۶۹).

۳. نظریه نفی صفات به محذور اثبات مقابلات آنها برای ذات الهی دچار است. زیرا رفع سلب و ایجاب در موضوع دارای شأنیت محال است، و پذیرش این تالی فاسد مساوی اثبات نقص برای ذات الهی و مخالف صریح قرآن کریم است. حکیم سبزواری لازمه این دیدگاه را صحت سلب صفات از ذات الهی می‌داند و لازمه‌اش مجاز دانستن اطلاق عالم، قادر و مانند اینها بر ذات الهی است (سبزواری، ۲۰۰۴، ص ۱۲۳). صدرالمتألهین نیز لازمه این دیدگاه را نفی اطلاق حقیقی صفات کمالی بر ذات الهی می‌داند (صدرالمتألهین، ۲۰۰۴، ج ۳، ص ۲۰۹).

۴. بازگرداندن حقیقت نفس‌الامری صفات ثبوتی خدا به امور سلبی معمولاً با انگیزه نفی کثرت و ترکیب از ذات الهی مطرح می‌شود و با این پندار همراه است که ثبوتی‌انگاری صفات کمالی نظیر علم، قدرت، حیات و مانند اینها مستلزم کثرت و ترکیب در ذات خداست. این در حالی است که بر پایه تفسیر صحیح نظریه عینیت، ثبوتی‌انگاری صفات کمالی با بساطت و کثرت‌ناپذیری خدا کاملاً سازگار است و کثرت مفهومی صفات مستلزم کثرت مصداقی آنها نیست. بر این اساس، انگیزه‌ای برای این دیدگاه باقی نمی‌ماند.

۵. نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی نمی‌تواند تفسیر نظریه عینیت قلمداد شود. زیرا «عینیت صفات با ذات خدا» تنها زمانی صادق است که صفات به‌مثابه حقائق ثبوتی پذیرفته شوند. این در حالی است که در این رویکرد، صفات ثبوتی بیانگر یک سلسله حقائق سلبی‌اند. بدیهی است که سلبی‌انگاری آنها تنها می‌تواند توجیه‌کننده نفی زیادت آنها بر ذات باشد، اما حقائق سلبی نمی‌تواند عین ذات الهی باشد. زیرا «عینیت دو چیز»

حکمی ایجابی است که فرع بر واقعیت داشتن آن دو چیزست، بنابراین ایجابی بودن دو طرف عینیت، پیشفرض حکم به عینیت است. این مطلب که مهمترین چالش این رویکرد قلمداد می‌شود، مورد توجه برخی اندیشوران قرار گرفته است که به‌عنوان نمونه، به دیدگاه برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

علامه مجلسی ضمن اشاره به دیدگاه عینیت صفات با ذات الهی، آنرا مورد پذیرش فیلسوفان و متکلمان امامی می‌داند و در صدد تفسیر آن برآمده، دیدگاه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را شایسته تفسیر نظریه عینیت ندانسته، آن را مستلزم تعطیل می‌داند (مجلسی، ۱۹۸۷، ج ۲، ص ۱۰). به نظر می‌رسد مقصود از تعطیل، تعطیل در حوزه هستی‌شناختی صفات الهی است. زیرا وقتی حقیقت نفس‌الامری صفات ثبوتی، یک سلسله امور سلبی باشد، ذات الهی فاقد صفات کمالی به‌مثابه امور ثبوتی خواهد بود. ملا صالح مازندرانی که خود رویکرد سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را پذیرفته، این نظریه را شایسته نام «عینیت صفات با ذات» نمی‌داند، بلکه آن را شایسته نام «نفی‌صفات» می‌داند (مازندرانی، ۱۹۶۲، ج ۳، ص ۳۲۷). محقق نراقی پس از تفسیر نظریه عینیت، دیدگاه ابن‌میثم بحرانی را مطرح کرده که صفات ثبوتی را اعتبارات عقلی می‌داند و به این نکته تصریح می‌کند که این دیدگاه نمی‌تواند تفسیری برای نظریه عینیت باشد. زیرا «عینیت» فرع بر اثبات صفت است و در این دیدگاه، صفتی برای ذات الهی اثبات نشده است (نراقی، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۳۶۵).

نتیجه پایانی

از رهگذر این جستار، مطالب زیر قابل استنتاج است:

۱. «نقد نظریه زیادت» و «نفی صفات ثبوتی به‌مثابه حقائق ایجابی» از جمله موارد مشترک میان این دو دیدگاه است. تمایز اصلی آنها در این است که از یکسو، سعدیا نظریه سلبی‌انگاری صفات ثبوتی را در خصوص صفات حیات مطرح کرده است، اما شیخ صدوق آن را در تمام صفات ثبوتی ذاتی ارائه کرده است؛ چنانکه از سوی دیگر، انگیزه شیخ صدوق از طرح این نظریه، توجیه نظریه عینیت صفات با ذات الهی است بر خلاف سعدیا که انگیزه‌اش توجیه صفات ثبوتی موجود در فرهنگ دینی است.

۲. مشکل عمده اندیشوران یهودی این است که دیدگاه‌ها را منحصر در دو دیدگاه زیادت و نیابت می‌دانند و چون اولی را دارای محذورات فراوان می‌دانستند، لازمه نقد نظریه زیادت صفات بر ذات الهی را پذیرش نظریه نیابت و نفی صفات دانسته و از نظریه عینیت صفات با ذات الهی غفلت کرده‌اند.

مشارکت نویسندگان

مقاله حاضر به صورت جمعی تدوین شده است به این صورت که جناب آقای محمدعلی اسماعیلی نسخه اولی آن را تدوین کردند، سپس به رؤیت جناب آقای اکبری رسیده و ایشان ملاحظه کرده و اختلاف نظر را به نویسنده اول ارائه کردند تا مجدداً مورد مذاقه قرار گیرد.

تشکر و قدردانی

اینجانب محمدعلی اسماعیلی، نویسنده مسوول نوشتار حاضر، از همه عزیزانی که به هر نحوی در شکل‌گیری و پیدایش این جستار نقش داشتند، صمیمانه سپاسگزارم؛ به ویژه از همکار گرامی و نویسنده اول که این پژوهش را ملاحظه کرده و نویسنده را همراهی نمودند.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

- Abu Rihan al-Biruni, M, *Remaining Works on Empty Centuries*. Tehran: Amirkabir; 2007. Persian.
- Allama Hali, H, *Kashf al-Murad*, Qasm al-Al-Hayat. Qom: Mustafawi; 1957. Persian.
- Amodi, S, *ghayato al-mram fi elme al-klam*, First Edition, Beirut, Dar Al-Kitab Al-Alamiya. 1992. Arabic.
- Ash'ari, A, *alloma fi alrad ala ahl alzigh wa albda*, Cairo, Al-Azhari Library for Inheritance. Arabic.
- Ash'ari, A, *Essays on Islamists and Muslim Differences*, Frans Steiner- Germany-Wiesbaden, third edition; 1980. Persian.

- Astarabadi, M, *Al-Hashiyah on the principles of Al-Kafi, Bija, Bina*; Bita. Persian. Copleston, F, *History of Western Philosophy*, translated by Seyed Jalaluddin Mojtaba. Tehran: Soroush, third edition; 1996. Persian.
- Dhikra, Y, *elm- alklam- aliahoodi, Saadiya Jaun Namuzja*, Presented by Mustafa Al-Nashr, Second Printing, Cairo, Lebanese Egyptian State. 2015. Arabic.
- Fadhil Miqdad, M, *Al-Hadi Al-Hadi Ashar with Sharhieh Al-Nafi on the Day of Resurrection and Muftah Al-Bab*. Tehran: Institute of Islamic Studies, first edition; 1986. Persian.
- Fakhr al-Razi, M, *Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir)*, third edition, Beirut, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. 1999. Arabic.
- Gandami Nasrabadi, R, [*Sadia Gaun, the first Jewish philosopher*]. Quarterly Journal of Wisdom and Philosophy. 2013; Volume 9, Number 33, Spring 2013: 93-112. Persian.
- Geisler, N, *Philosophy of Religion*, translated by Hamid Reza Ayatollah. Tehran: Hekmat Publishing Institute; 2012. Persian.
- Hanafi, A, *mosooa- alflasfah wa motosavefa- aliahoodiah*, Cairo, Madbouli School. 1994. Arabic.
- Henry Carbon, *Articles by Henry Carbon, under the supervision of Shahram Pazouki*. Tehran: Haghigat Publications; 2005. Persian.
- Henry Carbon, *Theology of Purification as an Antidote to Nihilism*, in: Collection of Writers, Western Thought and the Dialogue of Civilizations, translated by Baqer Parham. Tehran: Forouzan, third edition; 2008. Persian.
- Hick, J, *Philosophy of Religion*, translated by Behzad Saleki. Tehran: Al-Huda International Publications, third edition; 2002. Persian.
- Ibn Maimun, M, *Dalala al-Ha'irin, Tahiqiq Yusuf Atai, Maktab al-Thaqafah al-Diniya*. 1972. Arabic.
- Ibn Sina, H, *Al-Mabda wa Al-Ma'ad*. Tehran: Institute of Islamic Studies, first edition; 1984. Persian.
- Jorjani, M, *Sharh al-Mawaqif*, first edition, Beirut, Dar al-Kitab al-Alamiya, Mohammad Ali Beizun Publications. 1998. Arabic.
- Jovini, A, *Al-Shamil fi Usul al-Din*. Tehran: Association of Works and Honors of the New Era; 2014. Persian.
- Judge Saeed Qomi, M, *Sharh Tawhid al-Saduq*, correction and suspension: Najafgholi Habibi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, second edition; 2007. Persian.
- Kakai, Q, Bahrani, A, [*Theoretical Foundations of Negative Theology*]. Mofid Letter. 2008; November: 125. Persian.
- Klini, M, *Al-Osul min al-Kafi*, correction and suspension: Ali Akbar Ghaffari. Tehran: Islamic Books House, third edition; 2009. Persian.
- Majlisi, M, *Bihar al-Anwar*. Tehran. Islamic Books House, fourth edition; 1983. Persian.
- Majlisi, M, *Mirror of Minds*. Tehran: Islamic Books House, first edition; 1987. Persian.

- Malayeri, M, [*Study and Critique of Four Approaches in Negative Theology*]. Quarterly Journal of Modern Religious Thought. 2009; Summer: 37-57. Persian.
- Mazandarani, M, *Sharh Usul al-Kafi*, with corrections and comments by Allama Sha'rani. Tehran: Islamic Library, first edition; 1962. Persian.
- McGrath, A, in *Christian Theology*, translated by Behrouz Haddadi. Qom: University of Religions and Religions, first edition of the fifth edition; 2013. Persian.
- Mufid, M, *avail- almaghalat*, second edition, Beirut, Dar al-Mufid. 1993. Arabic.
- Naraqi, M, *Jame 'al-Afkar wa Naqid al-Anzar*. Tehran: Hekmat Publications, first edition; 2002. Persian.
- Patterson, Michael et al, *Wisdom and Religious Belief*, translated by Ahmad Naraghi and Ebrahim Soltani. Tehran: New Design, seventh edition; 2010. Persian.
- Plotinus, *the period of Plotinus' works*, translated by Mohammad Hassan Lotfi. Tehran: Kharazmi Publishing Company, first edition; 1987. Persian.
- Saadia Ibn Yusuf, *The Book of Trusts and Beliefs*, based on the original version of the book in the Library of the University of California, USA. 1880. Persian.
- Sabzevari, H, *Asrar al-Hakam*. Qom: religious press, first edition; 2004. Persian.
- Sabzevari, H, *Explanation of the system*. Tehran: Nash Publishing, third edition; 2005. Persian.
- Sadr al-Muta'allehin, M, *alasar- aleighlia- alarbaa*, Third Edition, Beirut, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi. 1981. Arabic.
- Sadr al-Muta'allehin, M, *Explanation of the Sufficient Principles*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research affiliated to the Ministry of Culture and Higher Guidance, second edition; 2005. Persian.
- Saduq, M, *Al-Tawhid*. Qom: Islamic Publishing Institute, first edition; 1978. Persian.
- Saduq, M, *Beliefs*. Yazd: Saduqi Cultural House; 2020. Persian.
- Shahrestani, M, *Al-Mulla wa Al-Nahl*. Qom: Al-Sharif Al-Radhi, third edition; 1985. Persian.
- Sherbak, D, *Jewish Philosophy in the Middle Ages*, translated by Alireza Naqdali. Qom: Center for the Study and Research of Religions and Beliefs, first edition; 2004. Persian.
- Shivapour, H, [*The Relationship between Negative Theology and Different Approaches to the Concept of God*]. Philosophy of Religion Quarterly. 2011; Summer: 171-197. Persian.
- Stephen, L, *Humanities*, translated by Zia Warad, Hindu Institute; 2016. Persian.
- Tabrizi, M, *Treatise on Obligatory Proof*, in: *Ashiani, Seyed Jalaluddin, Selections from the Works of the Divine Wise Men of Iran*. Qom: Book Garden, Second Edition; 1999. Persian.
- Taftazani, S, *Sharh al-Maqassid*, introduction and research and suspension by Dr. Abdul Rahman Amira, Al-Sharif Al-Radi Publishing, first edition; 1989. Persian.
- Tilish, P, *Theology of Culture*, translated by Morad Farhadpour and Fazlollah Pakzad. Tehran: new design, first edition; 1997. Persian.

Wolfson, H, *Reflections on Islamic Theology in Jewish Philosophy*, translated by Ali Shahbazi. Tehran: Center for the Study and Research of Religions and Religions, First Edition; 2008. Persian.

معرفی نویسندگان

محمد اکبری استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم است. دروس سطوح عالی حوزه علمیه قم در فقه و اصول و دروس تخصصی سطح چهار حوزه در رشته تفسیر و علوم قرآن کریم را در تاریخ ۱۳۸۱ به پایان رسانده اند. استاد سطوح عالی حوزه علمیه قم و بیش از ۳۰ مقاله علمی پژوهشی در مجلات

و کنفرانس‌های علمی ارائه کرده‌اند. همچنین ایشان کارگاه‌های دانش افزایی برای اساتید حوزه و دانشگاه برگزار کرده‌اند. برخی دیگر از سمت‌های ایشان عبارتند از: قائم مقام شورای عالی انجمن علمی نخبگان؛ رئیس کمیته حمایت و نظارت بر انجمن‌های علمی دانشجویی؛ عضو شورای تخصصی قرآنی، فرهنگی و اجتماعی دانشگاه؛ عضو کمیته علمی بخش همایش پژوهش‌های قرآنی سی امین دوره مسابقات بین المللی قرآن کریم؛ مدیر گروه رشته‌های تفسیر و علوم قرآن؛ دبیر شورای معاونان دانشگاه؛ ریاست دانشکده علوم قرآنی ملایر؛ معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی؛ معاونت پژوهشی و فناوری؛ داور مقالات، کتب، پایان نامه‌های ارسالی، طرح‌ها و همایش‌های حوزه معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه.

Akbari, M. Assistant Professor of the Holy Quran University of Sciences and Education, Qom. Iran

✉ M.313akbari@gmail.com

محمد علی اسماعیلی استاد جامعه المصطفی العالمیه و پژوهشگر پژوهشگاه بین المللی المصطفی است. ایشان لیسانس رشته فقه و معارف اسلامی و کارشناسی ارشد فقه و اصول را از جامعه المصطفی العالمیه کسب کرد و هم اکنون دانشجوی دکتری فلسفه در همانجا است. کتاب‌هایی نظیر «شرح رساله طلب و اراده»، «شرح رساله البرهان» (زبان عربی) و «نظریه سلطنت نفس در حوزه جبر فلسفی» از ایشان چاپ

گردیده است. از ایشان مقالات علمی پژوهشی فراوانی در فصلنامه‌هایی نظیر «هستی و شناخت»، «معرفت فلسفی»، «حکمت اسلامی»، «کلام اسلامی»، «معرفت کلامی»، «اندیشه نوین دینی»، «پژوهش‌های قرآنی»، «تحقیقات کلامی» و... منتشر شده است. زمینه‌های تخصصی ایشان، فلسفه، کلام اسلامی و فقه و اصول است.

Ismaili, M. Researcher at Al-Mustafa International Research Institute and PhD student in Philosophy, Al-Mustafa International University

✉ mali.esm91@yahoo.com

How to cite this paper:

Mohammad Akbari, Mohammad Ali Ismaili (2021). Negative Theology in the Field of Ontology of Divine Attributes in the Thought of Sheikh Sadough and Saadia Gaun Judei. *Journal of Ontological Researches*, 10(19), 271-298. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1400.10.19.11.7

DOI: 10.22061/orj.2021.1581

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1581.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.